

תרבות ההר מול תרבות המישור באלף השני לפני הספירה

יצחק מייטליס
מכון הרצוג, אלון שבות

מחקרים רבים עסקו במבנה הגיאוגרפי ובתנאי האקלים כגורמים להבדלים בתרבות החומרית ובדגם היישוב בין אזורי ההר והמישור. מחקרים אלה התייחסו הן לממד הכולל של התופעה באגן הים-התיכון (Braudel, 1966) והן לאזורים שונים במזרח-התיכון (Marfoe, 1979, Rowton, 1973; 1976) ובתוכם ארץ-ישראל (שטרן, 1984; Cooté & Whitelam, 1987; Finkelstein, 1992; 1993). הקרבה אל הדרכים הבין-לאומיות, העוברות – בדרך הטבע – באזורים מישוריים, והסמיכות לנמלי הים יצרו במישור ובעמקים תרבות פתוחה להשפעות חיצוניות, שהייתה למעשה חלק אינטגרלי מתרבות החוף בלבנט כולו. בהר המרכזי, לעומת זאת, נמצאה תרבות חומרית, שהתאפיינה בשמרנות ובהסתגלות אטית ביותר לחידושים. היטיב לנסח זאת ברודל: "הציביליזציה האורבנית באזורים הנמוכים חדרה לעולם ההררי בצורה לא מושלמת ובקצב אטי, אנשי אזורי ההרים מתנגדים למהלך ההיסטורי עם הברכה ועם המעמסה שבו, או שהם מקבלים זאת בהסתייגות" (Braudel, 1966, 38).

ההר המרכזי של ארץ-ישראל איננו עשוי מקשה אחת, ויש לחלקו ליחידות, המבדילות בין אזורים הרריים, הנחצים על-ידי עמקים רחבים, שהנגישות אליהם קלה יותר והדרך מהם אל המישור נוחה יותר (הרי השומרון), ובין אזורים הרריים אחרים, שהנגישות אליהם קשה יותר והתנאים הגיאוגרפיים והאקלימיים השוררים בהם נוחים פחות (הרי יהודה). חוקרים מעטים עמדו על ההבדלים בתרבות החומרית בין הרי יהודה להר שומרון, ביניהם אי שטרן שכתב: "כבר בראשית התקופה הפרסית נחלקה הארץ מבחינת התרבות החומרית לשני חבלים – התחום ההררי של יהודה ועבר הירדן (ובמידה פחותה גם השומרון) מזה, והגליל וחוף הים מזה. הגבול בין שני אזורי תרבות אלה לעיתים קרובות חד מאד, כמעט כמו גבול בין שתי ארצות" (שטרן, 1984, 291).

להבחנה בין ההר למישור יש חשיבות רבה בניתוח ממצאים שונים, המתגלים בחפירות ארכיאולוגיות. כפי שיובהר בהמשך לעתים מתפרש העדרו של ממצא מסוים על רקע כרונולוגי, ובהסתמך על כך מתקבלות מסקנות היסטוריות שונות. לעומת זאת, התייחסות אל מרכיב האזוריות כאל אחד המשתנים תוביל למסקנות היסטוריות שונות. רשימה זו סוקרת את התהליכים ההיסטוריים והחברתיים שהתרחשו באלף השני לפני הספירה ועומדת על ההבדלים בין ההר למישור במהלך תקופה זו.¹

1. מאמר זה מבוסס בחלקו הראשון על עבודת הדוקטור של המחבר (מייטליס, תשנ"ח). במאמר זה לא ניתן היה להעמיק במערכת הראיות והנימוקים, המובאים בעבודת הדוקטור.

תקופת הברונזה התיכונה 1 (2000–1800 לפני הספירה)

תקופה זו מתוארת במחקר כתקופת התחדשות העיור בארץ-ישראל. בתקופה זו התקיימו ערים גדולות כגון חצור, מגידו, כברי, תל אפק וגזר, וכלי החרס היו ברמה גבוהה והתאפיינו במירוק ובחיפוי בולטים. שיטות הקבורה בתקופה זו השתנו מקברי פיר לקבורה בשיטות שונות ומגוונות (אהרונ, 1978, 90–91).

אולם בהר הייתה מגמת התהליך הפוכה. גם היישובים המעטים, שהיו קיימים בשלהי האלף השלישי לפני הספירה, נטשו בתקופה זו. ההתיישבות בהר המרכזי הייתה דלילה ביותר ובהר סבבו כנראה נוודים, שהיו צאצאיהם של תושבי תקופת הברונזה הביניימית. ניתן להגיע למסקנה זו בהסתמך על המשך הקבורה בקברי פיר – שיטת הקבורה הנפוצה בשלהי האלף השלישי לפני הספירה (מייטליס, תשנ"ו; תשנ"ח, 165–166).² כלי החרס שנוצרו בהר דומים לכלים שנוצרו בתקופה זו במישור, אך ללא סימני החיפוי והמירוק (מייטליס, תשנ"ח, 152).

נראה אם כן, שבארץ-ישראל התרחשו בתקופה זו שני תהליכים מנוגדים. במישור החוף חלה התפתחות מרשימה, שמקורה כנראה בגורמים אתניים חדשים, שחדרו למישור החוף. גורמים אלה הביאו עמם תרבות עירונית מפותחת, מסורת קרמית ברמה גבוהה ושיטות קבורה מגוונות. לעומת זאת, בהרי יהודה התרכזו שרידי של היישוב האוטוכטוני מן האלף השלישי לפני הספירה, ששמר על אורח חייו וקיבל את הסגנון החדש של כלי החרס בהסתייגות. ניתן אפוא לומר, שתקופת הברונזה הביניימית המשיכה להתקיים במובן מסוים בהרי יהודה גם בראשית האלף השני לפני הספירה.

השינוי המשמעותי בתהליך ההתיישבות בהר חל כמאתיים שנים מאוחר יותר, בראשית המאה ה-18 לפני הספירה. נראה, כי השפעתו של המישור התגברה בתקופה זו ומרכיבי העיור ושיטות הקבורה חדרו גם לאזור ההר, אם כי בצורה חלקית.

תקופת הברונזה התיכונה 2 (1800–1550 לפני הספירה)

עיור וביצורים

תהליך העיור הגיע בארץ-ישראל בתקופה זו לשיא חסר תקדים. במישורים התפתחו ערים גדולות ביותר ומבוצרות כגון תל דן, מגידו, עכו, אשקלון, כברי ואפק. גם בהר התפתחו ערים מרכזיות, אך בעוד ששטח ערי המישור נע בין 100 דונם (מגידו) ל-800 דונם (חצור), נע שטח הערים המבוצרות בהר המרכזי בין 15 דונם (בית-אל וחברון) ל-70 דונם (ירושלים; מייטליס, תשנ"ז).

הסוללות והחלקלקות, המאפיינות את הביצורים האדירים של ערי התקופה, התגלו אמנם גם בשומרון (שילה ושכם), אך הביצור השכיח בהרי יהודה הוא חומת אבן עבה (ירושלים, בית-צור וחברון). נראה, שבאזור ההררי המסולע של הרי יהודה קשה היה לאסוף כמויות עפר גדולות לצורכי בניית סוללות או חלקלקות.

2. המחקר הארכיאולוגי דן ארוכות בשאלה האם תושבי ארץ-ישראל בראשית האלף השני לפני הספירה הם צאצאי האוכלוסייה שחיה בארץ בשלהי האלף השלישי, או שהאוכלוסייה בתקופה זו היא אוכלוסייה חדשה, שהגיעה מאזורים צפוניים לארץ-ישראל? הדיעות בעניין זה חלוקות (ראה סיכום הראיות לדיעות השונות אצל: מייטליס, תשנ"ח). הוויכוח נובע מהעובדה, שחוקרים שונים התייחסו לארץ-ישראל כולה כאל יחידה אחת, אך התייחסות אל כל חבל ארץ בנפרד מלמדת, שבכל אחד מהם התרחש תהליך שונה.

קבורה

גם בתקופה זו המשיכו לקבור בהר בקברי פיר, אך סמוך לערים המרכזיות (כירושלים) נמצאו קברים לא רבים מטיפוס חדש. סגנון הקבורה החדש מתאפיין במגוון של קברים כגון קברי שוחה פשוטים, קבורה מתחת לרצפות הבתים וקבורת רבים בתוך מערות. המשותף לשיטות הקבורה החדשות הוא השקעה מעטה יחסית בקבורה והעדר שטחים מוגדרים לצורך זה. גישה זו מנוגדת בתכלית לגישת האוכלוסייה הקדומה, שראתה בקבורה עניין חשוב, הקצתה לה שטחים מוגדרים מחוץ ליישוב וחצבה את קברי הפיר, היוצרים בתי-קברות הפזורים ברחבי ההר המרכזי.

ניתוח סגנונות הקבורה השונים ברחבי הארץ מלמד, שהייתה אמנם חדירה של סוגי קבורה חדשים ושונים מן המישור להר, אך קברים ברמת השקעה גדולה, הקיימים במישורים, לא נמצאו בהר המרכזי (מייטליס, תשנ"ו).

קרמיקה

בנושא הקרמיקה ניכרים הבדלים בולטים בין ההר למישור וכן בין הרי יהודה להרי השומרון. הקרמיקה שנמצאה בהרי יהודה היא ברובה מקומית, דומה לקרמיקה במישור אך אין בה כמעט כלים ממורקים ומחופים וכלים מעוטרים בצבע (קרמיקה דו גונית). טיפוסים שונים של סירי בישול, קנקנים ופכיות, השכיחים במישורים ובשומרון, לא נמצאו בהרי יהודה. כמות מעטה של כלי יבוא קיפריים נמצאו בהרי השומרון (שילה), אך בהרי יהודה לא נמצאו עד כה כלים קיפריים מתקופת הברונזה התיכונה.

בדיקות פטרוגרפיות שנערכו בעשרות כלים שנמצאו באתרים שונים בהרי יהודה מלמדות, שכל הכלים נעשו מחומר גלם זהה (חואר מוצא וחול דלומיטי). לעומת זאת, בבדיקה של שמונה כלים בלבד משילה נמצאו שלוש קבוצות של חומר גלם, ששימשו לעשיית הכלים (מייטליס, תשנ"ח, 152–156). נראה, כי אל היישובים שמדרום לביית-אל לא הגיעו כלים מהמישור, לא כלים מקומיים ואף לא כלי יבוא.

להעדרם של כלי יבוא בהרי יהודה יש חשיבות רבה לשחזורם של תהליכים היסטוריים. חוקרים שונים פירשו את העדרם של כלי יבוא (המאפיינים את סופה של תקופת הברונזה התיכונה) באתרים שונים בהר כגבעון, שכס ויריחו, כהוכחה לכך, שאתרים אלה חרבו לפני חדירת כלי הייבוא לארץ-ישראל (בונימוביץ, תש"ן). המסקנה ההיסטורית העולה מנתונים אלה על פי גישה זו היא, שתהליך חורבן היישובים בהר נמשך זמן רב ולא נגרם כתוצאה ממסע המלחמה של תחותימס השלישי, כפי שהיה מקובל במחקר עד לפני שנים ספורות.

אם מקבלים דיעה זו יש לחפש גורם אחר לחורבנם של אתרי ההר ואמנם, חוקרים שונים ניסו לענות על כך (ראה סיכום של הדיעות השונות אצל: בונימוביץ, תש"ן; Na'aman, 1994). אך לאור העובדה שצוינה לעיל בדבר העדרם של כלי הייבוא כתוצאה מאפיינים השמרני של יושבי ההר אין כל ראיה שהיא לתהליך מתמשך של חורבן אתרי ההר. לכן ניתן לחזור ולקשור את חורבן היישובים לעלייתה של הממלכה החדשה במצרים ולמסעו של תחותימס השלישי לארץ-ישראל. עם זאת יש לציין, שהכלים האינדיקטיביים, המאפיינים את סופה של תקופת הברונזה התיכונה ואת ראשית תקופת הברונזה המאוחרת, הם הכלים הדו גוניים. כלים אלה נדירים בהר ונפוצים במישור החוף. נתון זה מקשה על קביעת תאריך סיומה של התקופה. לא מן הנמנע, שגם תקופת הברונזה התיכונה מסתיימת בהרי יהודה מאוחר יותר מאשר במישור החוף.

נכחות מצרית

ממצאים מצריים שונים, שהתגלו ברחבי ארץ-ישראל מתפרשים על-ידי חוקרים שונים כראיה לשליטה מצרית בארץ-ישראל (נאמן 1982, 141–142). גם בהר המרכזי התגלו ממצאים שמקורם במצרים (כלי בהט וחרפויות) אולם, בכל אזורי ההר לא התגלה ממצא שאופיו מלכותי. בשפלה, לעומת זאת, התגלו חרפויות מלכותיות (על ריכוז של ממצא החרפויות בהר ראה: מייטליס, תשנ"ח, 174–175). ניתן אם כן להסיק, שהמצרים לא שלטו בהר שליטה ממשית; שליטתם הייתה פורמלית בלבד (על כתבי המארות, שמשמע מהם כי המצרים שלטו גם בהר, ראה: נאמן, 1982, 146), ולכן נראה, שגם בתקופה זו היה אורח החיים בהר שונה משמעותית מאורח החיים במישור למרות הקשרים ביניהם.

תקופת הברונזה המאוחרת 1550 – 1300/1150 לפני הספירה

בתקופה זו השתלטה מצרים על ארץ-ישראל כולה, גם על אזור ההר. במכתביו של עבדחייבה, מלך ירושלים, מוזכרים חיילים נוביים (מדרום מצרים) והמפקחים מטעם המלך (הרביצו), ששהו בירושלים (אל עמארנה, מכתב מס' 287). הממצא הארכיאולוגי מאשר זאת; בירושלים התגלו ממצאים מצריים (ברקאי, תשנ"א), במנחת התגלו חרפויות של אמנחותפ השלישי (אדלשטיין, תשנ"ד) ובמקומות שונים בהר כגון בית-צור, חברון ושילה התגלו חרפויות מלכותיות מצריות (מייטליס, תשנ"ח, 175).

קשה להצביע על הבדלים משמעותיים בין ההר למישור בתקופה זו. השלטון המצרי בימי השושלות ה-18 וה-19 כפה את עצמו על ארץ-ישראל כולה, עובדה שלא אפשרה לאוכלוסיות השונות להביא את מנהגייהן לידי ביטוי. אזורי מישור החוף והעמקים עניינו, באופן טבעי, את שליטי מצרים יותר ולכן ניכרות "טביעות אצבעותיהם" באזורים אלה יותר מאשר באזור ההר.

יש לציין, שהממצאים המצריים מתקופת שלטונה של השושלת ה-20 מרוכזים בעיקר במישורים, בשפלה ובעמקים, ואינם נמצאים בהר (ינאי, 1996, 19–29), בניגוד לתפוסת הממצאים מתקופת שלטונה של השושלת ה-18. נראה, כי בשלהי התקופה הצטמצמה נוכחותה של מצרים למישור החוף בלבד.

עם זאת בדומה לשאר אזורי הארץ התמעטו יישובי הקבע בהר בתקופה זו בצורה משמעותית, ושטח היישובים שנתרו היה קטן מאוד ביחס לתקופת הברונזה התיכונה וכן ביחס ליישובי תקופת הברונזה המאוחרת במישורים. רק בנושא הקבורה ניתן להבחין בהבדלים של ממש בין קבוצות אוכלוסייה שונות בארץ. מחקרה של ר' גונן על הקבורה בכנען בתקופה זו מלמד, שאוכלוסיית הארץ נחלקה לשתי קבוצות: קבוצת ההר המסורתית, שהמשיכה לקבור את מתיה בקבורת רבים במערות קבורה, וקבוצת יושבי העמקים והמישורים, שהייתה פתוחה לקלט חידושים והשפעות ונהגה לקבור את מתיה בקבורת יחידים בבורות. כן נמצאו ריכוזי קברים בדרום מישור החוף ובצפון-מערב הגלב המעידים על בואן של קבוצות אנשים קטנות ממקומות שונים ברחבי האזור כגון יוון, קפריסין ואנטוליה (גונן, תשל"ד, 231–238).

נראה אם כן, שהשלטון המצרי ההדוק על הארץ כולה צמצם במידה רבה את השונות בתרבות החומרית בין אזורי הארץ השונים, אם כי לא ביטלה לחלוטין. היסוד השמרני באוכלוסייה נשאר מרוכז באזור ההר. עם זאת יש לזכור, שהממצא הארכיאולוגי יכול ללמד אך ורק על שונות בתרבות החומרית. לעומת זאת, המקורות ההיסטוריים של התקופה (מכתבי אל-עמארנה) מלמדים על פיצול פוליטי בין הר שומרון (ממלכת שכם) ובין הרי יהודה (ממלכת ירושלים) תחת השלטון המצרי בימי השושלת ה-18.

תקופת הברזל 1 (1150/1300–1000 לפני הספירה)

ראשיתה של התקופה

אחד הנושאים המרכזיים, שעמדו על סדר היום של המחקר הארכיאולוגי בשנים האחרונות, היה בעיית תיארוכה של ראשית תקופת הברזל. הנתונים הארכיאולוגיים שהצטברו לא הצביעו על תאריך מוגדר. נתונים מסוימים הצביעו על כך, שיש לאחר את ראשית התקופה לאמצע המאה ה-12 לפני הספירה (נאמן ופינקלשטיין, 1990) ואילו נתונים אחרים הראו שיש סימנים לראשיתה של התקופה כבר בראשית המאה ה-13 לפני הספירה (זרטל, 1990). סיווג הנתונים השונים על פי התפרוסת הגיאוגרפית מלמד, שהנתונים המצביעים על אמצע המאה ה-12 לפני הספירה מקורם מאזורי המישורים והשפלה. מדובר בעיקר בממצאים מצריים מלכותיים, המלמדים על המשך השלטון המצרי במישורים עד ימי רעמסס השישי ואולי אף עד ימי רעמסס ה-11 (למשל ממצאים מלכיש; Ussishkin, 1985) וכן סיכום הממצאים המצריים המלכותיים מהשולת ה-20 אצל: ינאי, 1996 (231–238). לעומת זאת הנתונים המקדימים נמצאו באזורים הפנימיים של ארץ-ישראל: בהר המרכזי, באתרים כגון הר עיבל (זרטל, 1990); בשיפולים המערביים, בעזבת צרטה ובאפק (פינקלשטיין, 1986, 285–293); ובנגב, בתל-משוש (קמפינסקי וחובריו, תשמ"א). לדעתם של בק וכוכבי חל גם חורבן חצור בראשית המאה ה-13 לפני הספירה (Beck & Kochavi, 1985).³

לאור זאת ניתן להציע את השחזור ההיסטורי הבא: בראשית המאה ה-13 לפני הספירה חדרו גורמים חדשים להר (בני ישראל), שיצרו אורח חיים מסוים, הבא לידי ביטוי בממצא הארכיאולוגי הכולל: צורות ייחודיות של מבנים (בתי עמודים), ממגורות חפורות, כלי חרס מיוחדים (פיסטי שפת צווארון וסירי בישול עם שפת קרדום), אתרי פולחן ייחודיים (דוגמת הר עיבל) ותפרוסת יישוב ייחודית (יישובים קטנים ורבים על ראשי הגבעות, ללא יישוב מרכזי בולט).

בשפלה ובמישור החוף המשיכה התרבות הכנענית להתקיים תחת שלטון מצרי. רק בסוף המאה ה-12 לפני הספירה, עם חדירת גויי הים לארץ-ישראל ונסיגת המצרים ממנה, החלה להתפתח תרבות תקופת הברזל גם במישור החוף ובעמקים (זינגר, 1990). שחזור זה תואם במידה מסוימת, את דעתם של אהרוני (1978, 137) ושל קמפינסקי (תשנ"ה, 60), שבטבי ישראל חדרו לכנען כבר במאה ה-14 לפני הספירה, וכי במשך זמן רב הייתה "חפיפה תרבותית" בין הישראלים ובין הכנענים (קמפינסקי, תשמ"ה). תמונה דומה עולה גם מהמקרא: ראשיתו של ספר שופטים עוסק עדיין במאבק עם הכנענים, וגם נדידת שבט דן נובעת מלחץ האמורים ולא מלחץ הפלישתים. אי בירן סבר, שהממצאים מתל-דן מעידים על התיישבות בני דן באתר בשנת 1200 לפני הספירה לערך (בירן, 1992, 122). ניתן אפוא להניח, שהאמורים היו הגורם החזק במישור החוף עד אותה תקופה. דומה אם כן, שתהליך המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל בהרים ובנגב היה שונה מן התהליך במישור החוף ובעמקים.

3. בק וכוכבי (Beck & Kochavi, 1985) בונים את מסכת טיעוניהם על הקבלות בין הקרמיקה של אפק לקרמיקה של שכבת החורבן בחצור. גם במקרה זה יש להזהר ולבחון, האם אין השינויים בין אפק לחצור, שהמחברים הצביעו עליהם, נובעים מסיבות רגיונליות ולא מסיבות כרונולוגיות.

מאפייני התרבות החומרית בהר ובמישורים בתקופת הברזל 1

על פי המקרא חיו בתקופה זו שני גורמים מרכזיים האחד סמוך למשנהו: בהר חיו שבטי ישראל ובמישורים – הפלישתים, ואין ספק, שלכל קבוצה אתנית הייתה תרבות שונה. במהלך התקופה התחוללו מלחמות בין קבוצות אלה. השאלה הנשאלת היא, כיצד בא הדבר לידי ביטוי בתרבות החומרית? בדיקת הממצאים הארכיאולוגיים מלמדת על שינויים גדולים, אך מן הראוי לציין, שהתמונה המצטיירת בתקופה זו עולה בקנה אחד עם תמונת המצב בתקופות קודמות. ההשוואה מובאת בטבלה 1.

לסיכום הדיון בתקופת הברזל א יש להדגיש, שבדומה לתקופות הקודמות גם בתקופת הברזל א ניתן למצוא הפרדה בין שני האזורים. עם זאת יש להבחין בין השינויים שהינם תוצאה של ההיבט הגיאוגרפי (גודל יישובים) ובין השינויים הקשורים למערכת המנהגים והאמונות, שאינם קשורים להיבט זה (גידול חזירים וצורת המקדשים).

בדומה לתקופת הברונזה המאוחרת גם בתקופה זו אין הארכיאולוגיה מצליחה לעמוד על שינויים בולטים בין השומרון ליהודה (ראה אצל: זרטל, 1990, המציין קערות ייחודיות לאזור הר שומרון, המכונות על-ידו "קערות מנשיות"). אך המקורות הכתובים (ספרי שופטים ושמואל) מלמדים על פיצול פוליטי בין אזור השומרון (אפרים ומנשה) ובין בנימין ויהודה.

טבלה 1: השוואה בין תרבות אזור ההר לזו של אזורי המישור והעמקים

אזורי המישור והעמקים	אזור ההר	
ערים גדולות עם ביצורים: אשדוד – כ-300 דונם אשקלון – כ-600 דונם (סטייגר, 1992)	קטנים, שגודלם עשרות דונמים, ללא שערים, עם ביצורים דלים	יישובים
מבנים מטיפוסים אחרים, ללא אחידות בתכנית הבתים	בתי עמודים שכחים	מבנים
קרמיקה מעוטרת ומגוונת וכלים דרגוניים	פשוטה, ללא עיטורים, מגוון מצומצם של כלים; בשומרון – מאפיינים שונים בהשוואה לשאר אזורי הארץ (זרטל, 1990).	קרמיקה
נמצאו מקדשים באתרים שונים ⁴	לא נמצאו מקדשים; אתרי הפולחן פתוחים	מקדשים
בקר, צאן וחזירים (סטייגר, 1992)	בקר וצאן (רוזן, 1990)	משק חי
השפעות מאזור יוון ומצרים ניכרות בקרמיקה, בארכיטקטורה ובקבורה.	לא ניכרות בתרבות החומרית	השפעות חיצוניות

4. גילמור (Gilmour, 1995) חילק את אתרי הפולחן בארץ-ישראל מתקופת הברזל א על בסיס אזורי. על פי חלוקתו ניתן להבחין בקווי היכר ייחודיים לאתרים בהר המרכזי בהשוואה לאלה שבצמק יזרעאל, בעמק בית-שאן ובפלשת.

סיכום

המסגרת הכרונולוגית שנקבעה למאמר זה מסתיימת בתקופת הברזל 1. שינוי של ממש חל רק לאחר מכן, בראשית האלף הראשון לפני הספירה, עם ראשית תקופת הברזל 2. בפעם הראשונה בתולדותיה של ארץ-ישראל השתלט גורם מקומי הררי על כל חלקיה (תקופת הממלכה המאוחדת), והדבר בא לידי ביטוי בממצא החומרי. ניסיון זה החזיק מעמד במשך זמן קצר בלבד ולאחר עשרות שנים אחדות נוצרה שוב חלוקה בין הרי יהודה ובין המישורים והשומרון (ממלכת ישראל, ממלכת יהודה והערים הפלישתיות שבמישור החוף).

רשימת מקורות

- אדלשטיין ג', תשנ"ד;
 "מנחת-כפר מתקופת הברונזה בדרום-מערב ירושלים", **קדמוניות**, 103-104, עמ' 96-102.
 אהרוני י', 1978;
הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ירושלים.
 בונימוביץ ש', תש"ן;
 "תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות-פוליטיות בהר המרכזי של ארץ-ישראל ערב ההתנחלות הישראלית", בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים, עמ' 257-283.
 בירן א', 1992;
דן, 25 שנות חפירות בתל דן, תל-אביב.
 ברקאי ג', תשנ"א;
 "מקדש מצרי מתקופת הברונזה המאוחרת בירושלים?", **ארץ-ישראל**, כא, עמ' 94-106.
 גונן ר', תשל"ד;
הקבורה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת כבסיס לחקר האוכלוסייה והיישובים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 זינגר א', 1990;
 "מצרים, כנענים ופלישתים בתקופת ההתנחלות והשופטים", בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים, עמ' 348-402.
 זרטל א', 1990;
 "בארץ הפרזי והרפאים - על ההתנחלות הישראלית בהר-מנשה", בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים, עמ' 53-100.
 זנאי א', 1996;
היבטים של התרבות החומרית בארץ-ישראל בימי השושלת המצרית ה-20 (1200-1130 לפני הספירה), עבודת-השם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מייטליס י', תשנ"ו;
 "צורות קבורה כאמצעי לזיהוי גורמים אתניים שונים בהרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס החמישי**, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, עמ' 23-26.
 מייטליס י', תשנ"ז;
 "מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II לאור הממצאים הארכיאולוגיים", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השישי**, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, עמ' 11-16.
 מייטליס י', תשנ"ח;
הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.

- נאמן נ', 1982;
- "ארץ-ישראל בתקופה הכנענית: תקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברונזה המאוחרת (2000-1200 לפני הספירה בקרוב)", בתוך: י' אפעל (עורך), *ההיסטוריה של ארץ-ישראל, כרך ראשון: התקופות הקדומות*, ירושלים, עמ' 131-255.
- נאמן נ' ופינקלשטיין י', 1990;
- מנוודות למלוכה*: מבוא, ירושלים, עמ' 9-15.
- סטייגר ל"א, 1992;
- "אשקלון, בתוך: א' שטרן (עורך), *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל*, ירושלים, עמ' 102.
- פינקלשטיין י', 1986;
- הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים*, תל-אביב.
- קמפינסקי א', תשמ"ה;
- "החפיפה התרבותית בסוף תקופת הברונזה המאוחרת ובראשית תקופת הברזל", *ארץ ישראל, יח*, עמ' 399-407.
- קמפינסקי א', תשנ"ה;
- "עד כמה כנענים היו הישראלים", *ארכיאולוגיה*, 4, עמ' 58-64.
- קמפינסקי א', צמחוני א', גלבוע א' ורוזל נ', תשמ"א;
- "החפירות בתל-משוש - סיכום שלוש עונות החפירה", *ארץ-ישראל, טו*, עמ' 399-407.
- רוזן ב', 1990;
- "כלכלה וקיום בתקופת ההתנחלות", בתוך: נ' נאמן ווי פינקלשטיין (עורכים), *מנוודות למלוכה*, ירושלים, עמ' 403-416.
- שטרן א', 1984;
- "שלטון פרס (538-332 לפני הספירה)", בתוך: י' אפעל (עורך), *ההיסטוריה של ארץ-ישראל כרך שני: ישראל ויהודה בתקופת המקרא*, ירושלים, עמ' 227-307.
- Beck P. & Kochavi M., 1985;
 "A Dated Assemblage of the Late 13th Century B.C.E. from the Egyptian Residency at Aphek", *Tel-Aviv*, 12, pp. 29-42.
- Braudel F., 1966;
The Mediterranean and Mediterranean World in the Age of Philip II, New York.
- Coot R.B. & Whitelam K.W., 1987;
The Emergence of Early Israel in Historical Perspective, Sheffield.
- Finkelstein I., 1992;
 "Middle Bronze Age 'Fortifications': A Reflection of Social Organization and Political Formations", *Tel-Aviv*, 19, pp. 201-220.
- Finkelstein I., 1993;
 "The Socio-Political Organization of the Central Hill Country in the Second Millennium BCE", In: A. Biran & J. Aviram (eds.), *Biblical Archaeology Today, Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology*, Jerusalem, pp. 110-131.
- Gilmour G.H., 1995;
Levant in the Early Iron Age: An Analytical and Comparative Approach, Thesis Submitted to the University of Oxford, England.
- Marefo L., 1979;
 "The Integrative Transformation: Patterns of Sociopolitical Organizations in Southern Syria", *BASOR*, 234, pp. 1-42.

Na`aman N., 1994;

"The Hurrians and the End of the Middle Bronze Age in Palestine", *Levant*, 28, pp. 175–185.

Rowton M.B., 1973;

"Urban Autonomy in a Nomadic Environment", *JNES*, 32, pp. 201–215.

Rowton M.B., 1976;

"Dimorphic Structure and the Tribal Elite", *Al-Bahit: Festschrift Joseph Henninger* (Studia Instituti Anthropos 28), St Augustin bei Bonn, pp. 219–257.

Ussishkin D., 1985;

"Levels VII and VI at Tel Lachish and the End of the Late Bronze Age in Canaan", In: J.N. Tubb (ed.), *Palestine in the Bronze and Iron Ages, Papers in Honor of Olga Tufnell*, London, pp. 213–228.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il